



Layihənin istiqaməti:

"İctimai və dövlət maraqlarının müdafiəsi"

**A**rxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1920-ci ilin mayında Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı Gəncə üsyanından sonra Qarabağ, Lənkəran, Zaqatala və digər bölgələrdə də xalq üsyanları baş verib. Gəncədən sonra ikinci böyük üsyan Qarabağ bölgəsində 1918-ci ilin 29 mayından 13 iyununa qədər davam edib.

Təbii ki, Gəncədə olduğu kimi, Qarabağda da üsyana Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabitləri və hərbi qulluqçuları başçılıq edirdilər. Sənədlərdən o da belli olur ki, üsyançılara qeyrətli qaçaq dəstələri, könüllülər də kömək edirdilər. Hətta Cəbrayıl qəzasında 20-yə yaxın könüllü silahlı dəstə yaradılmışdı. Tofiq bəyin başçılıq etdiyi belə dəstələrdən biri mayın 29-da Yolçu məntəqə-

**1920-ci il iyunun 10-da XI Qırmızı Ordu qüvvələri bütün cəbhə boyu hücum keçir. Üsyançılar sayca onlardan çox üstün olan və çoxsaylı toplardan, silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən XI Qırmızı Ordunun qarşısında davam gətirə bilmirlər. İyunun 11-də və 13-də bütün Qarabağda Azərbaycanın istiqlal yolunda ayağa qalxan milli qüvvələrimiz amansızcasına məhv edilir. Bölgədə kütləvi qırğınlar, həbslər başlayır.**

sində dayanan bolşevik postuna hücum keçdi və mayın 30-da qəzada hakimiyyət milli qüvvələrin əlinə keçdi.

Bu xəbər ertəf rayonlarda böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olur. Tezliklə könüllü dəstələrin sayı artır, onlar hökumət qüvvələrinə yaxından köməklik edirlər. 1920-ci il iyunun 3-dən 4-ə keçən gecə Qafqaz İslam Ordusunun keçmiş komandanı Nuru paşa və polkovnik Zeynalov milli qüvvələrlə birləşərək şəhərin sovet hakimiyyəti nümayəndələrinin hamısını həbs edirlər. İyunun 4-də Qarabağda sovet hakimiyyətinin devrilməsi elan edilir. İyunun 5-də Xankəndi və Ağdam bütövlüklə sovetlərin nəzarətindən xilas edilir. Xalq bu üsyanda milli hökuməti hərtərəfli dəstəkləyir və üsyana böyük rəğbətlə yanaşırdı.

Xalqın bu dəstəyi qırmızı qüvvələri geri çəkilməyə məcbur edir. Onlar çox çətinliklə Bərdə və Tərtər çayının sol sahilinə toplaşır. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almaq üçün XI Qırmızı Ordunun komandanlığı hər çür alçaqlığa əl atır. Və bu işdə onlara kömək yənə də "sapı özümüzdən olan baltalar"dan gəlir...

Belə ki, Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadənin başçılığı ilə Qarabağa nümayəndə heyəti göndərir. Onlar ilk olaraq burada təxribata əl atır və XI Qırmızı Ordunun komandanı Levandovskinin Qarabağa gəlməsinə nail olurlar. Burada onlar XI Qırmızı Ordunun səhra qərarğahının və Hərbi İnqilab Şurasının birgə iclasını keçirirlər. İclasda iyunun 9-da üsyanı yatırtmaq üçün xüsusi əmr imzalanır.

Bölgəyə güclü hərbi qüvvə yeridilir. 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və 18-ci süvari diviziya döyüş üçün tam hazırlanır. Üsyanın yatırılmasında yerli ermənilərin XI Qırmızı Ordunun əsgərlərinə çox böyük köməyi olur. Bunu Həmidə xanım Cavanşir (Məmmədquluzadə) də "Xatirələrim"də təəssüf hissi ilə qeyd edirdi.

\* \* \*

1920-ci il iyunun 10-da XI Qırmızı Ordu qüvvələri bütün cəbhə boyu hücum keçir. Üsyançılar sayca onlardan çox üstün olan və çoxsaylı toplardan, silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən XI Qırmızı Ordunun qarşısında davam gətirə bilmirlər. İyunun 11-də və 13-də bütün Qarabağda Azərbaycanın istiqlal yolunda ayağa qalxan milli qüvvələrimiz amansızcasına məhv edilir. Bölgədə kütləvi qırğınlar, həbslər başlayır.

Qarabağdan fərqli olaraq, Lənkəran-da üsyan iyunun sonlarından başlasa da, dekabra kimi davam edib. Burada üsyana əsas rəhbərliyi Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanda qalan türk zabiti Yusif Camal bəy, Nəcəfqulu xan və Şahverən edirlər. Bəzi mənbələrdə üsyançıların sayı 6-10 min nəfər qeyd edilir.

Azərbaycanın istiqlal uğrunda döyüşən qüvvələr 1920-ci ilin sonlarına kimi bölgənin müxtəlif məntəqələrində sovet qüvvələrinə ağır zərbələr endirir, onları darmadağın edirlər. Dekabrın əvvəllərində Yusif Camal bəyin dəstəsi Astaranı sovet qüvvələrindən təmizləyərək Lənkərana doğru istiqamət götürür. Yusif Camal bəyin irəliləməsinə yalnız Lənkəran ətrafında dayanmış 245-ci sovet alayı və dənizdəki sovet hərbi gəmilərinin birgə səyi ilə dayandırılır.

Dekabrın 23-də Bakıdan əlavə qüvvə gətirilməsinə baxmayaraq, sovet qoşunlarının Astaraya yaxınlığındakı ilk hücumu boşa çıxır. Bolşeviklər xeyli itki verməli olurlar. Quduzlaşmış Qırmızı Ordu qüvvələri bu dəfə uzaqyurda toplardan istifadə etməklə, gəmi artilleriyasını işə salmaqla üsyançıları geri çəkilməyə məcbur edir. 1920-ci ilin dekabrın 25-də Lənkəran və Astarada yenidən sovetlər hakimiyyəti öz nəzarətləri altına alırlar.

1921-ci ilin yanvarında Lerik ətrafında Şahverənin başçılığı ilə sovetlərə qarşı bir daha üsyan başlayır. Yanvarın 9-dan 26-na kimi bölgədə gedən döyüşlərdə əlahiddə sovet süvari divizionu 196 nəfər itki vermiş, 78 nəfər yaralanmış, 75 nəfər isə döyüş qabiliyyətini itirmişdi. Bu qələbədən sonra yenidən 1921-ci ilin

fevralında Lənkəran və Astara ətrafında sovetlərə qarşı üsyanlar başlayır. Bu üsyanda Rəşid xan, Nəcəfqulu xan, Əhməd xan, Şahverən və Ataxanın dəstələri daha çox fəallıq göstərir. Üsyançıların bu inadkarlığı sovetləri Bakıdan yeni qüvvələr gətirməyə sövq edir. Üsyan amansızcasına yatırılır. Tarixi mənbələrin əksəriyyətində qeyd edilir ki, XI Qırmızı Ordu Azərbaycanın əksər bölgələrində bəzən bütöv kənd camaatını qırıb, kəndləri xaraba qoyub.

Akademik Ziya Bünyadov "Qırmızı terror" adlı əsərində Azərbaycanın bölgələrində, xüsusən də Lənkərandə baş verən üsyan haqqında yazırdı: "Düşülmüş üsyanı uğurla həyata keçirmək üçün "İttihad" partiyası üç müstəqil qrupa bölündü: "Vətən və ya ölüm", "Mərkəzi ittihad", "Quranın əmin-amanlığı". Bunların arasında "Vətən və ya ölüm" qrupu daha çox fəal idi".

Qrupa tanınmış hüquqşünas vəkil, publisist, jurnalist Qarabəy Qarabəyov başçılıq edib. Qruplar ideya və təşkilatı baxımdan müstəqil işləsələr də, hamısı sinanılmış Qarabəyovun rəhbərliyi altında "Məhv olsun sovet hakimiyyəti!", "Bolşevizmə ölüm!" şüarları ətrafında birləşirdilər.

Bütün Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi uğrunda qalxdığı bu savaşı amansızcasına yatırılmasında, darmadağın edilməsində, mərd oğullarımıza işgəncələr verilməsində rus və ermənilərlə yanaşı Əliheydər Qarayev, Həmid Sultanov, Dadaş Bünyadzadə, Həbib Cəbiyev, Vəli Xulufu və Səmədağa Ağamalıoğlunun çox böyük rolu olub. Çünki onlar o zaman ölkə-

**Bütün Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi uğrunda qalxdığı bu savaşı amansızcasına yatırılmasında, darmadağın edilməsində, mərd oğullarımıza işgəncələr verilməsində rus və ermənilərlə yanaşı Əliheydər Qarayev, Həmid Sultanov, Dadaş Bünyadzadə, Həbib Cəbiyev, Vəli Xulufu və Səmədağa Ağamalıoğlunun çox böyük rolu olub. Çünki onlar o zaman ölkədə məsul şəxslər olublar.**

də məsul şəxslər olublar.

Lakin çox təəssüf ki, xalqın bu azadlıq səsinə elə özümüzünkülər uzun illər xalqa yanlış şəkildə təqdim etdilər. Məsələn, 1973-cü ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən çapa hazırlanan "Azərbaycan tarixi"nin (üç cildə) birinci hissəsində yazılıb: ( bax: səh. 257) "Müsavətçilər dinc oturmurdular. 1920-ci il iyunun 5-də Tərtər və Ağdam rayonlarında əks-inqilabçıların silahlı çıxışları başladı. Azərbaycanda türk işğal ordusunun keçmiş komandanı general Nuru paşa bir qrup türk zabiti və əsgəri ilə birlikdə Şuşada qiyam qaldırdılar. Özünü Qarabağın diktatoru elan edən Nuru paşa ancaq Şuşada və onun ətraf kəndlərində hakim idi. Sovet hakimiyyəti orqanları və XI ordu komandanlığı türk generallarının bütün Qarabağda geniş əməliyyata başlamasına imkan vermədi. İyunun 15-də Şuşa azad

Qərənfil Dünyamin qızı  
Əməkdar jurnalist

edildi, Nuru paşa isə öz quldur dəstəsinin qalıqları ilə birlikdə xaricə qaçdı".

Yəqin ki, Nuru paşa və onun igid əsgərlərini quldur adlandıranlar dədə-babalarından 1918-ci ilin mart faciəsi haqqında eşitməmiş olmazdılar. Əgər onların "quldur" adlandırdığı bu qanı-qanımdan, canı-canımızdan olan igidlər xalqımızın köməyinə gəlməsəydilər, rus və erməni bolşevikləri (elə özümüzünkülər də) Bakını və Azərbaycanın bir çox bölgələrini yer üzündən silmişdilər.

Bu haqda tədqiqatçı alim Ataxan Paşayev yazır: "Xalqımıza qarşı törədilən bu vəhşilikləri sovet hakimiyyəti tamamilə unutmurmuş kimi çalışmışdır. Bakıdakı qanlı mart hadisələri sovet dövrü tarixçiləri tərəfindən tarixi faktların və sənədlərin əksinə olaraq bu qırğın bir millətin başqa millətə qarşı ədavəti nəticəsində

həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti kimi deyil, Ümumrusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib hissəsi, sovet hakimiyyəti uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi və onların əks-inqilab üzərində böyük qələbəsi kimi təqdim edilmişdir".

Qədim yunan filosofu Platon yazırdı: "Tarixin gedişini dəyişmək mümkün deyil. Bunun əksini düşünənlər günəşin qabağını kəsməyə səy göstərən axmaqlara bənzəyir". Bizi də bu həqiqətlərdən bixəbəretmək üçün çox qaranlıqlar yaradıldı. Amma unudular ki, zaman gec-tez hər şeyi faş edəcək...

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.**